

од радянської історіографії повоєнного періоду, для якого характерне нагромадження історичних знань із задекларованої нами теми, підготовлених на основі нових документів і критичного переосмислення наявних, появою демократичних поглядів і суджень. У цей період з'являються перші спроби переосмислення методологічних підходів при висвітленні проблем повоєнного періоду. Критикуючи тоталітарну систему, сталінські репресії, вчені відходять від ідеологічної завантаженості історії. З'являються суто нові підходи до висвітлення подій повоєнного села, увага дослідників зосереджується на питаннях пов'язаних з соціально-культурним розвитком.

Третьюму періоду радянської історіографії здебільшого притаманне зосередження уваги на становищі сільського господарства у перші повоєнні роки, труднощах і проблемах його відбудови, матеріально-технічної бази аграрного сектору, крім цього безпосереднім об'єктом наукових праць стає повсякденне життя сільського населення. Стали з'являтися публікації, в яких поглиблено й об'єктивно аналізується побут і дозвілля населення. Однак із цієї проблеми, як і раніше, ще відсутні узагальнюючі наукові дослідження.

З середини 1980-х рр. в історіографії спостерігається підвищення інтересу до вивчення регіональної історії. Спираючись на концептуальні дослідження провідних істориків, з'являються місцеві публікації і видання.

Кінець 1980-х рр. ознаменувався тим, що у коло наукових досліджень вітчизняних істориків потрапляє наукова проблема повоєнного голоду 1946-1947 рр. Досліджуючи тему голоду, науковці прямо або побічно торкаються повсякденного життя селян.

У цей період почала з'являтися наукова література, яка пояснює поняття побуту та дозвілля населення, розкриває зміст їх головних ознак, таких як матеріальний добробут, освіта, культура людей, етика у сімейних взаємовідносинах, доцільне використання людьми вільного часу.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що характерною ознакою третього періоду радянської історіографії у дослідженні побуту та дозвілля сільського населення є концентрування уваги науковців на працях присвячених складнощам відбудови сільського господарства у перші повоєнні роки. Спалах ідейного плюралізму наприкінці 1980-х рр. дозволив дослідникам дати нові оцінки повоєнного періоду історії. Проте відсутність безперешкодного доступу до архівних фондів, а також емоційно-критичний настрій щодо епохи Сталіна призвели до негативних перебільшень у процесі відтворення повоєнного періоду. Однак, праці другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. хоча і несли на собі відбиток попередніх стандартів, дали поштовх до критичного переосмислення й об'єктивного розкриття багатьох проблем історії українського повоєнного села.

Таким чином, аналізуючи історіографію обраної проблеми ми прийшли до таких висновків. Радянська історіографія не ставила перед собою завдання комплексного вивчення повсякденності радянських людей. При дослідженні історії селянства перевага надавалася передусім економічним питанням відбудови та розвитку сільського господарства, тоді як проблеми повсякденності залишалися фактично за межами досліджень.

«НІМЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ» 1937-1938 рр.: ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Наталя Романець

ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет», професор
Україна, 50086, Дніпропетровська область, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54
e-mail: romanets1@ukr.net

Наймасштабнішою репресивною акцією проти німецького населення України стала так звана «німецька операція» – одна із масових національних операцій доби «Великого терору» 1937-1938 рр. – «генеральної чистки» радянського суспільства, спрямованої згідно зі сталінсько-єжовською аргументацією на знищення потенційної «п'ятої колони» у країні напередодні війни. Вже січнево-лютневий (1937 р.) пленум ЦК КП(б)У засвідчив, що у свідомості партійно-радянського керівництва республіки остаточно сформувався «образ ворогу» щодо етнічних німців – громадян СРСР. Так, перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич у своїй промові заявив: «Німецька і японська розвідка мають в області надзвичайне підґрунтя... у Запорізькому районі мешкає 10 тис. німців. Ми знаємо, що серед німецького населення національні почуття надзвичайно сильно розвинуті, й особливо багато з них мають прихильність до свого «фатерлянд», хто б там не був, Гітлер, чи хтось інший».

VIII АРКАСІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Підготовка до проведення «німецької операції» розпочалася після лютнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б), під час якого Й. Сталін знову озвучив тезу про «вороже оточення» Радянського Союзу. На думку генсека, капіталістичні держави «вичікують випадку, щоб напасти на нього, розбити його або всіяко підірвати його міць і послабити його». Для цього вони використовують «агентів-шкідників, шпигунів, диверсантів і вбивць», яких розвідувальні органи засилають до тилів радянської держави «у двічі-тричі більше», «ніж до тилів будь-якої буржуазної держави». Як зазначає дослідник В. Деннингхаус, «за сталінською логікою, представники нацменшин Заходу ідеально підходили на роль «п'ятої колонії», оскільки розвідорганам відповідних капіталістичних країн було набагато легше працювати у «своєму» мовному і культурному середовищі».

Важливу роль у підготовці «німецької операції» відіграли директивний лист ГУДБ НКВС СРСР від 2 квітня 1937 р. «Про зростаючу активність німецьких розвідувальних органів і спеціальних установ фашистської партії (іноземний і зовнішньополітичний відділи «Антикомінтерн», розвідувальна Служба охоронних загонів і т. ін.) на території СРСР» і додаток до нього «Орієнтування про діяльність німецьких фашистів в СРСР», в яких були накреслені основні контури майбутньої репресивної операції.

Проведення «німецької операції» санкціонував оперативний наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрюються у шпигунстві проти СРСР». У преамбулі цього документу обґрунтовувалася необхідність застосування репресивних заходів: «Агентура із німецьких підданих, здійснюючи вже зараз шкідницькі і диверсійні акти, головну увагу приділяє організації диверсій на період війни і з цією метою готує кадри диверсантів». Для того, щоб повністю припинити цю «діяльність», нарком внутрішніх справ М. Єзов віддав наказ місцевим управлінням НКВС протягом п'яти днів, починаючи з 29 липня, заарештувати всіх громадян Німеччини, які працювали на військових заводах і на заводах, які мали оборонні цехи, на залізничному транспорті, а також звільнених з цих заводів, якщо вони проживали на території УСРР.

«Німецька операція» розпочалася у ніч на 30 липня 1937 р. Через тиждень, 6 серпня М. Єзов повідомив Й. Сталіну: «Всього по СРСР заарештовано 340 осіб німецьких підданих... Українська РСР – 52... Викрито 19 шпигунсько-диверсійних резидентур на ряді найбільших промислових підприємств».

Проте після цього операція за наказом № 00439, розрахована на п'ять днів, не була завершена. 29 серпня 1937 р. голова НКВС СРСР відзвітувався, що з 29 липня по 28 серпня «всього по СРСР заарештували 472 німецьких підданих... Українська РСР – 106...».

За оцінками істориків М. Охотіна й А. Рогінського, «до початку осені 1937 р. першочергове завдання німецької операції – «чистка» «номерних» оборонних заводів і цехів вже була в основному виконана». Після чого починається новий етап «німецької операції» – вона поширюється на етнічних німців – громадян СРСР, а відтак набуває масового характеру.

Перша згадка про масову «німецьку операцію» зустрічається у телеграмі М. Єзова від 3 листопада 1937 р., адресованій наркомам внутрішніх справ союзних республік і начальникам обласних УНКВС. У телеграмі зазначалося, що «операції по антирадянським елементам, німцям, полякам, харбінцям, дружинам зрадників батьківщини у ряді областей здійснюються надзвичайно повільними темпами». Тому від керівників республіканських і обласних управлінь НКВС вимагали «форсувати проведення» цих операцій, а датою їхнього завершення визначалося 10 грудня 1937 р. Зазначимо, що 11 грудня 1937 р. телеграмою М. Єзова термін проведення операцій було продовжено до 1 січня 1938 р., а звітність за нею – до 15 січня. Головною метою масової «німецької операції» була ліквідація осередків і бази шпигунсько-диверсійної та повстанської діяльності німецької розвідки на території СРСР.

Окремо потрібно сказати про перелік «німецьких контингентів», які підпадали під репресії. Вперше він з'являється у телеграмі наркома внутрішніх справ СРСР М. Єзова від 1 лютого 1938 р., яка продовжувала термін проведення національних операцій до 15 квітня 1938 р. У телеграмі вказувалося, що місцеві органи НКВС під час проведення «німецької операції» повинні були орієнтуватися на контингенти, визначені у «польському» наказі № 00485: колишні німецькі військовополонені, політ-емігранти, перебіжчики з Німеччини, «контрреволюційний актив» німецьких національних районів.

Перелік «німецьких контингентів» у процесі реалізації репресивних заходів був розширений, що засвідчує проект наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні», підготовлений наприкінці лютого – на початку березня 1938 р. Згідно з ним мали «повністю репресувати передусім наступні категорії»: спецпоселенців з прикордонної смуги; актив німецьких пангерманських організацій і союзів («Союз менонітів», «Союз колоністів німецької раси», «Союз німців Чорномор'я» і т. ін.); осіб, пов'язаних з іноземними посольствами, консульствами; службовців іноземних фірм та акціонерних товариств, а також т. зв. контор щодо наведення довідок про кредитоспроможність.

З набуттям «німецькою операцією» масового характеру змінюється характер обвинувачень: фігуранти кримінальних справ, сфабрикованих у жовтні 1937 р., стають членами «контрреволюційних фашистських організацій», осередки яких нібито були сформовані у німецьких колоніях України. Керівниками або організаторами цих контрреволюційних груп слідчі НКВС, як правило, призначали представників німецької інтелігенції – сільських вчителів, які користувалися авторитетом серед колоністів. Характерний приклад: Християна Івановича Зея, який працював вчителем у колонії Старозаводська Нікопольського району, визнали винним у тому, що за завданням іншого німця Олександра Естерлейна він створив контрреволюційну фашистську організацію, чисельністю 26 осіб. Всі члени організації також були етнічними німцями. Метою цієї групи нібито була підготовка фашистських кадрів «до активної організованої боротьби з Радянською владою шляхом шкідництва, диверсії та терору над комуністами і радянськими службовцями». Головним завданням цієї контрреволюційної роботи було відокремлення України від СРСР і «відновлення німецько-фашистського ладу».

Примітно, що протоколи допитів обвинувачених у різних кримінальних справах написані нібито під копірку, настільки однотипні формулювання там використовуються. Здебільшого всі допити починалися з питання слідчого: «Ви звинувачуєтеся як учасник (або організатор, керівник) німецької контрреволюційної фашистсько-терористичної організації», після чого вказувалася назва населеного пункту, де вона нібито була викрита.

Підслідний відповідав на це питання, також використовуючи стандартні формулювання: «Так, визнаю себе винним у тому, що був активним учасником (або керівником) контрреволюційної фашистсько-терористичної організації».

У лютому 1938 р. починається новий етап «німецької операції», який характеризується перетворенням цієї лінії репресій на одну з провідних у «Великому терорі». Протягом лютого – листопаду 1938 р. органи НКВС масово фабрикували групові справи, фігурантами яких ставали десятки і навіть сотні етнічних німців – громадян СРСР, які обвинувачувалися у тому, що вони нібито були членами штурмових фашистських загонів, створених у німецьких колоніях України. Ці штурмовики у разі «оголошення війни або збройного нападу Німеччини на Радянський Союз повинні були підняти збройне повстання у цих населених пунктах, захопити владу, органи зв'язку: телефон, телеграф, роззброїти розташовану в районі міліцію і НКВС, знищити комуністів і радянський актив». «Після встановлення фашистської диктатури» у німецьких колоніях штурмовий загін мав, «з'єднавшись з штурмовими загонами інших населених пунктів, пробиватися на з'єднання з німецькою фашистською армією». Крім того, штурмовики нібито готувалися здійснювати диверсії у тилу Червоної армії: знищувати припаси хліба і фуражу, руйнувати залізничні споруди.

Зрозуміло, що подібні обвинувачення, які висувалися фігурантам «німецьких справ», мали сформувати уявлення про існування в Україні масштабного фашистського підпілля у складі «контрреволюційних німецьких націоналістичних повстанських організацій» та їхніх осередків – штурмових груп, сформованих агентами німецької розвідки, а відтак в обґрунтованості масових репресій проти етнічних німців.

Один із таких штурмових загонів, сформований із «колишніх куркулів» німецьких колоній Новосеменівка, Новомихайлівка та Ніколайталь, Криворізький відділ НКВС ліквідував у Косіорівському (нині Апостолівському) районі. Керівником та організатором цього штурмового загону слідчі НКВС призначили «агента німецької розвідки, учасника «Національного союзу німців на Україні» Макса Максимовича Дауера. Насправді, це був член ВКП(б), уповноважений парткому з виконання господарсько-політичних кампаній, якого після виключення із партії у 1934 р. відрядили із Молочанського району до Косіорівського та призначили вчителем Новосеменівської школи. Після арешту М.М. Дауера штурмовиків нібито очолив ще один вчитель – Юліус Данилович Крауз.

Всього за цією справою до кримінальної відповідальності було притягнуто 37 німецьких колоністів, яких заарештували у лютому 1938 р. Рішенням Особливої трійки УНКВС у Дніпропетровській області від 9 жовтня 1938 р. 29 обвинувачених засудили до розстрілу, 7 – до 10 років ув'язнення. Ще одного фігуранта справи О.К. Кіндлера засудили розстрілу ще 28 вересня 1938 р.

Особливо вражає своїми масштабами повстанська організація, яку органи НКВС «викрили» на території Синельниківського, Дніпропетровського та Васильківського районів. Її очолював «агент німецької розвідки» Олександр Федорович Фабер, який нібито організував 7 штурмових загонів у німецьких колоніях, 5 диверсійних осередків на заводах ім.Комінтерна, К.Лібкнехта, Красина, м'ясокомбінаті та підпільну бойову групу для організації масових терористичних актів під час воєнних дій Німеччини проти СРСР. Штаб організації розташовувався у колонії Марієнфельд Синельниківського району.

У зв'язку з викриттям цього контрреволюційного підпілля органи НКВС сфабрикували декілька пов'язаних між собою справ. Лише за однією з них обвинувачення було висунуто 207 німцям – мешканцям колоній Рибальське, Йосипівка, Олександрівка Дніпропетровського району, Миколаївка Васильківського, Кільмансталь, Марієнфельд, Афанасівка, Веселе Синельниківського. Незважаючи на явну абсурдність обвинувачень, 22 вересня 1938 р. Особлива трійка УНКВС у Дніпропетровській області засудила до розстрілу 201 особу, інших – до 10 років виправно-трудових таборів.

Підсумовуючи, зазначимо, що у цілому особливістю «німецької операції» 1938 р. була крайня жорстокість: переважна більшість заарештованих була засуджена до вищої міри покарання – розстрілу.

КОНЦЕПТ «ДЕРЖАВНА САМОСТІЙНІСТЬ» В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІО- ТА ПОЛІТОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Наталія Семергей

ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», доцент
Україна, 36011, м. Полтава, вул. Шевченка, 23
e-mail: nsemergey@ukr.net

У наш час Україна переживає добу розвитку та легітимізації суверенних, демократичних і громадянсько-орієнтованих державно-правових інституцій, період розбудови плюралістичної політичної системи. Сутнісними ознаками сучасного державотворення виступають незалежність, культурно-національне самоствердження, парламентаризм і зовнішньополітична самостійність. Утім, історичний досвід реалізації одвічного прагнення української нації до суверенітету та державної окремішності засвідчує поступове та несправедливо тривале формування ідеї державної самостійності України. Оглядовий аналіз сучасної історіографічної традиції щодо змісту концепції етнодержавної самостійності України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. й буде метою запропонованої студії.

Аналізуючи витoki концепції державної самостійності України, представники сучасних українознавчих студій, насамперед, досліджують ідейно-культурну спадщину Юліана Бачинського, Івана Франка, Миколи Міхновського та Дмитра Донцова. З'ясуванню теоретико-методологічних засад, змісту та цивілізаційного значення запропонованих тогочасними громадськими та політичними діячами концептів державної самостійності України присвячені синтетичні праці таких учених як В. Верстюк, С. Грабовський, Я. Дашкевич, Д. Дорошенко, Я. Калакура, В. Капелюшний, І. Крип'якевич, В. Литвин, П. Радько, О. Реєнт, В. Солдатенко, П. Сохань та ін.

Сучасні історики одностайні у твердженні, що першою в українській модерній історії декларацією незалежності України була праця «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») Ю. Бачинського (1870-1940 рр.) – видатного політичного діяча, публіциста й активного учасника Русько-української радикальної партії. Утім, сучасний канадський дослідник українського походження П.-Р. Магочій зауважував, що вперше у лавах РУРПу ідею незалежності України виголосив В. Будзиновський на установчому конгресі партії, а згодом Ю. Бачинський виклав основні положення соборності та самостійності України у згаданій програмній праці. Вона була готовою до публікації 1893 р., проте вийшла друком на два роки пізніше, як Русько-українська радикальна партія внесла постулат про досягнення незалежності України у свою партійну платформу.

Важливо підкреслити, що Ю. Бачинський ідею самостійності України розглядав винятково в єдності із її соборністю та перебудовою державно-політичної системи. Він писав: «Щодо російської України, то тут перше діло – виборене конституції в Росії. Але попри боротьбу з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих уже українців будити думки про політичну самостійність України. Що ж до Галичини, все зводиться до боротьби з нинішнім австрійським централизмом і до зміни виборчої ординації до сойму і парламенту».

Значну роль у концептуалізацію ідей державної самостійності українців вніс І. Франко (1856-1916 рр.) – поет, письменник, публіцист, учений, співзасновник Русько-української радикальної партії. Вчені-історики відзначають еволюцію його суспільно-політичних поглядів від ліберальних до «реального націоналізму». Ф. Медвідь підкреслював, що на думку І. Франка західноєвропейські ідеали соціальної рівності та політичної волі можуть бути втіленими лише в ідеалі національної самостійності українців, маніфестом якої стали рядки поеми «Мойсей». Основним шляхом досягнення державної самостійності І. Франко вважав національну свідомість та суспільно-культурні ініціативи інтелігенції.